

PÁL JÓZSEF

*A hallgatás tornya*¹

ÍRÓK A SZABADSÁGHARC UTÁN

Az 1956-os forradalom és szabadságharc irodalomtörténete tudományos igényeknek megfelelő, *sine ira et studio* feldolgozása még éppen, hogy elkezdődött Magyarországon. Azoknak a dokumentumoknak a feltárása sem történt meg teljes körűen (ámbar ezen a területen az utóbbi másfél évtizedben jelentős eredmények születtek), amelyek azt mutatják be, ami az *írókkal*² történt, amit az embertelen hatalom az írókkal tett. A „külső” történelemnél még kevésbé ismerjük a belsőt, azt, ami az 56-os magyar történelem hatására az *írókban* végbement. A művekben való elrejtés, sejtetés, megmutatás küzdelmének szavakba foglalt jelenetei még alig körvonalazódnak. A győztesek által írt irodalomtörténet szándékosan elhallgatott vagy hazudott, az emigrációban élők viszont nem ismerhették a titkossá minősített dokumentumokat, a „másik oldalt”.

A több kötetes *A magyar irodalom története 1945–1975* az Akadémiai Kiadónál jelent meg az 1980-as évek első felében. A magyar irodalom „hivatalosnak” számító történetét a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében azok szerkesztették (Béládi Miklós), írták (többek között Köpeczi Béla, Szabolcsi Miklós) és lektorálták (Király István, Pándi Pál, Tóth Dezső), akik a Kádár-rendszer kezdetén az írók elleni politikai támadásokat irányították. Ezért 1956 után meghatározó szerepet kaptak a kommunista diktatúra irodalmi és irodalomtudományi életének, értékrendjének a kialakításában. A korszakkal foglalkozó „első teljességre törekvő irodalomtörténeti összefoglalás” szerint 1956 semmiképpen sem volt korszakhatár³. A hivatalos politika természetesen szerette

¹ Weöres Sándor 1956 nyarán megjelent gyűjteményes kötetének a címe. Halálszimbólum, általában hegyesúcson álló temetkezési hely. A tisztátalan holttestet, a zoroasztrizmus szerint, Ahura Mazda dögevő keselyűi pusztítják.

² Mivel itt a hangsúly nem elsősorban műfaji különbségekre, hanem az eszmei, értelmiségi mentalitás közösségének a bemutatására esik, így az „írók” szó alatt költőket, kritikusokat, irodalomtörténészeket, fordítókat is értünk, „írástudókat”, akik nyilvános fórumokon közölték politikai nézeteiket.

³ *A magyar irodalom története 1945–1975. I. Irodalmi élet és irodalomkritika.* Szerkesztette Béládi Miklós. Akadémiai, Budapest, 1981. p. 34: a szerkesztő és a szerzők belső korszakhatárként 1948-at (a „fordulat éve”, vagyis a kommunista diktatúra létrejötte Magyarországon) ajánlják, illetve a költészet bemutatásakor megalkotnak egy 53-as nemzedék elnevezésű csoportot. (Sztálin halála.) Az 53-as csoportra nézve: *A költészet.* II/2. kötet p. 818. Míg a hírhedt kommunista kultúrpolitikussal, Révai Józseffel önálló kismonográfia foglalkozik húsz oldal terjedelemben (I. kötet pp. 119–141), addig 1956-os „ellenforradalmat” néhány akkori közhellyel intézi el, elsősorban is az MSZMP KB 1956 decemberi határozatát idézve (I. p. 165). Béládi közvetlenül 56

volna az irodalomtörténeti folyamatban jelentéktelen epizódokká degradálni a kinos „eseményeket”, s lassan kitörölni a kollektív emlékezetből.

Ha valaki nem fogadott szót, és merészelt a néhány megengedett sztereotip mondat (horthysta ellenforradalom, burzsoá restauráció, revizionizmus) elismétlésén kívül másként is szólni, arra a hatalom kegyetlenül lesújtott. Az „átértékelés” bármely formájának pusztán a gyanúja is ellenséges tettek számított⁴. 1986-ban, a forradalom harmincadik évfordulóján, a júniusi Tiszatáj Nagy Gáspár *A fiú naplójából* című versét közölte, amelyet kissé erőltetetten ugyan, de úgy is lehetett értelmezni, hogy a forradalom idején pártvezető szerepet vállaló Kádár János az áruló Júdás, vagyis 56-ban forradalom volt, amit és amelynek a vezetőjét, Nagy Imrét az új pártvezér elárulta és kivégeztette. A költő és a folyóirat ellen pontosan ugyanaz a garnitúra lépett fel, amelyik az akadémiai irodalomtörténetet írta. Az egyébként baloldali érzelmű szerkesztőket leváltották, helyükbe a szegedi egyetem marxizmus-leninizmus intézetének az oktatóit tették, ellenük persze az írók, mint 56 után néhányan, bojkottal tiltakoztak⁵.

E torz, pártpolitikai beállítással szemben az emigrációban élő magyar írók és irodalomtörténészek gyökeresen más, autonóm értékrenden alapuló értelmezést és korszakolást mutattak fel. Ebben a megvilágításban az 1956-os forradalom olyan jelentős nyomot hagyott a kollektív tudatfolyamon, amely csak az 1848/49-éhez és 1919-éhez hasonlítható⁶. A világháború a magyar irodalom alakulásában nem hozott olyan nagymértékű belső változást, mint az ötvenes évek közepe. A jelentős alkotók valamennyien (a nyugatosok, a konzervatívok, polgáriak, a baloldaliak, az avantgardisták, stb) a háború, a népiirtás, az aljasságok ellen szóltak. S az ellenséget végül is legyőzték. A tematika sok esetben és jelentősen átalakult ugyan, de az írók és az irodalom társadalmi szerepének a felfogása, az alapvető művészi szándékok, az alkotások morális igénye a 30-as és a 40-es évekhez képest nem vagy alig változtak. Az egy évig tartó nyilas terror nem tudta széttörni egyik jelentős és életben maradt magyar író személyiségét sem.

Nem így az ötvenes évek és a forradalom utáni kommunista terror. Cs. Szabó László szerint: „...az igazán nagy írók a párton kívül éltek kötéltáncos óvatossággal, vagy senyvedtek élőhalottá nyilvánítva, hallgatásra ítélve. ... az egész magyar népnek mégis csak az éveken át elnémított, alig túrt, bebörtönzött vagy fenyegetések között jutalmazott írók voltak mindvégig az erkölcsi mesterei, hű útmutatói a moszkovita sötétségben.”⁷

A következő évtized(ek)ben a hatalom rafinált technikákkal gyakran egymással, sőt saját magukkal fordította szembe az írókat, arra kényszerítve őket, hogy hazudjanak vagy hallgassanak. Cenzúra és öncenzúra bénította azt, aki a közönség elé akart lépni, még a napi politikai kérdésekkel nem foglalkozókat is. Kialakult a lét minden szintjére kiterjedő

utáni szerepe főleg a népi írókkal kapcsolatos párt állásfoglalás előkészítésére vonatkozik (Stan-deisky Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963*. 1956-os intézet, Budapest, 1996. p. 378.

⁴ Juhász Ferenc költő huszonegy évvel később, 1977. augusztus 22-én, Déry Tibor temetésén is *far-kasvakságról, pokolpillanatról* beszélt a halott 56-os tevékenységére utalva (igaz, Aczél György jelenlétében). Czigány Lóránt, *Nézz vissza haraggal*, Gondolat, Budapest, 1990. p. 151.

⁵ Kiss Gy. Csaba, *Húsz év után*, „Tiszatáj” 2006/6. pp. 11–19.

⁶ Czigány Lóránt, *Gyökértelen, mint a zászló nyele*. Szabad Tér, Budapest, 1994. pp. 80–87.

⁷ Cs. Szabó László, *Írók a forradalomban (1957. július)*. In: *Tanulmányok a magyar forradalom-ról*. Auróra, München, 1966. 622–633.

„társasjáték”, a művészi szintre emelt kollektív színlelés-etikett és színlelés-kódex, amelynek egyik legvilágosabb megfogalmazását a korszak egyetlen igazán apolitikus költője, Weöres Sándor adta ekkor, vagy valamivel korábban írt verseiben. *A költőben feltárja az okot.*

*„Éltemben nyúlként bújdosom a pusztán,
vadállat-éhség, puskatúz terel.”*

Majd az aktualitásra utaló, sokat sejtető című *Le journal*ban a zsarnokságra való reagálás lehetséges módozatát, sőt, a költői én előtt álló egyetlen lehetséges magatartást mutatja be:

*„amit nem tudok arról szóljak
amit tudok hallgassam el
s majd ha nélkülem száll a holnap
kérdéznek s csontvázam felel*

*mit nem gondolok hangoztassam
és mit gondolok elhallgassam
kuss az igaz harsog a talmi
többit sírból kell kikaparni”*

A vers következő részében az „anyagtalan” (s így büntethetetlen) üzenet sorok közötti kódolását – vagy a póre papírt, ahol az angyalok és a próféták szavait lehet elhelyezni – a költő fontosabbnak tartja minden leírt betűnél. A központosítás hiánya szintén némi szabadságot ad a szerzőnek⁸. Az emberek világa két részre bomlik, a *Homo Esothericusszal* szemben a *Homo Bestialis* áll.

Magyarországon az íróknak mindig meghatározó szerepük volt a nép történelmi sorsfordulóin. „Az író sorsa minden korban és mindenütt nehéz. S különösen nehéz a magyar íróé, mert nálunk örökség, hogy politikai gondokat is hordozzon az író”, írta Tamási Áron⁹. A 18. század végén éppúgy ők álltak a Habsburgok elleni mozgalom élén, mint Petőfiék 1848-ban. Az 1956-os forradalom előkészítésében így vagy úgy részt vett írók nagy része nem a márciusi ifjak életkorában járt. Ekkorra már egyáltalán nem voltak fiatalok, legtöbbjük írói karrierje az 1920-as, 1930-as években indult, s eddigre már jelentős életmű állt mögöttük: Déry Tibor hatvankét, Tamási Áron és Veres Péter ötvenkilenc, Háy Gyula ötvenhat, Németh László ötvenöt, Illyés Gyula ötvennégy, Zelk Zoltán ötvenéves volt. Bármennyire is különböző volt az írók származása, műveltsége, társadalmi élményanyaga és nemzetközi kapcsolatrendszere – Háy évekig a Szovjetunióban élt, mások inkább német–olasz (Déry) vagy francia (Illyés) irányultságúak voltak –, abban egyet értettek, hogy a II. világháború lezáródása kínálta megújulás lehetőségével élni kell, s gyökereken új társadalmi valóságot és gazdasági rendszert kell teremteni. A magyar értelmiség többi tagjához hasonlóan (néhány, jelentéktelen kivételtől eltekintve) korábban valamennyien ellenzékiek voltak. Emiatt kulturális-irodalmi szempontból a folyamatosság el-

⁸ A magyar írók és olvasók által jól ismert „A királynőt megölni(,) nem kell(,) félnetek jó lesz...” példa a központosítástól függően szólít fel a királynő megölésére, vagy éppen az ellenkezőjére.

⁹ *Szellemi tisztesség* (1957), In: Tamási Áron: *Szellemi őrség. Esmék, cikkek, útirajzok 1936–1965*. Budapest, 2001. p. 472.

vének megtartását fontosabbnak tekintették, mint az előlről való kezdést. Mint realista szerzők, azzal persze tisztában voltak, hogy az új valóságot újféleképpen kell ábrázolni, de a korábbiak szerves folytatásaként.

A 40-es évek második felében a következő erőterek érvényesültek: évezredes hagyomány alapján Magyarország nyugati kapcsolatainak megtartási szándéka. Kulturális területen ez mind „térben” (nyugati irodalom ismerete, példáinak követése), mind történelmileg (ez volt Magyarországon a haladó hagyomány) minden további nélkül folytatható volt. Ugyanakkor elleneztek a társadalmi-gazdasági fejlődés kapitalista útját (mindig is ez ellen léptek fel akár a baloldaliak, akár a népiek¹⁰), s az ország jövőjét a széles néptömegek sorsának javításával akarták biztosítani. Az 1945-ös választásokon abszolút többséget szerzett Független Kisgazdapárt mellett megnőtt a Nemzeti Parasztpárt jelentősége is, amelyet Veres Péter író vezetett. A másik (és döntő) erő a szovjet katonai jelenlét, illetve a hozzá kapcsolódó, erőszakkal terjesztett kommunista ideológia volt, amely már nem egyformán érintette a különféle értelmiségi köröket. Egyesek hittek a választási csatlással 1948-ban hatalomra került magyarországi bolsevik csoportosulásban, s beléptek a lassan egyeduralomra kerülő, szovjet irányítás alatt álló, a későbbiekben különböző nevet viselő pártba (MKP: 1944–1948, MDP: 1948–1956, MSZMP: 1956–1989, majd MSZP 1989-). (A 48-as koalíció tagja volt a Nemzeti Parasztpárt, Veres Péter miniszteri kinevezést kapott.)

A baloldali írók, mint a hatalom támogatói, jelentős szerepet és feladatokat kaptak, bizonyos politikai hatalommal is rendelkeztek. Rövid idő elegendő volt azonban ahhoz, hogy átlássák a helyzetet, s szembe forduljanak Rákosi Mátyás moszkovita politikájával. Hittek abban, hogy akkor Magyarországon az egész életük során vallott baloldali értékek és az elutasított szovjet diktatúra valamiképpen szétválaszthatók. A hatalomban lévők ezt „revizionizmusnak” tekintették, s minden erővel támadták. A baloldaliak tehát egy nem szovjet befolyás alatt álló, magyar szocializmust akartak, s ezt egyre erőteljesebben hangzották írásaikban, publicisztikájukban, felszólalásaikban.

A népi írók elvi okokból sem vállalhattak és nem is vállaltak jelentősebb napi politikai szerepet, általában nem voltak tagjai az állampártnak. Ők a nép érdekeit valóban szolgáló, sem nem kapitalista, sem nem bolsevik kommunista, hanem „harmadik utas” Magyarországot („demokratikus, magyar szocializmust”) akartak. A két, Magyarországon a legnagyobb morális hatalommal rendelkező, reprezentatív írócsoport érdekei, céljai 1950-es évek közepére fő vonalakban azonossá váltak, s volt egy olyan politikus, akiben az új és független magyar szocializmus megvalósulásának a lehetőségét látták. Ez az ember egyszerre volt baloldali reformer és népi: Nagy Imre. A korabeli dokumentumok arról is szólnak, az írók miként próbálták meggyőzni őt arról (személy szerint Veres Péter és Déry Tibor is), hogy 1956 október 24-én ismét (1953 után) vállalja el a miniszterelnökséget¹¹. A forradalom szellemi irányítása az Írószövetség (főleg) vezetőségi tagjai és az egyetemisták

¹⁰ A „baloldali” (a tárgyalt időszakban szétvált hithű kommunistára és revizionistára) és a „népi” jelző használata mélyen gyökerezik a magyar irodalomtudomány terminológiájában, ez kissé meg is nehezíti az egyes írók árnyaltabb megközelítését..

¹¹ Ld. Ständeisky Éva, i.m. pp.29–58. és Nagy Imre, *Snagovi jegyzetek. Gondolatok, emlékezések 1956–1957.* Budapest, 2006. p. 194.

kezébe került. Ez utóbbiak a Munkástanácsokkal és szinte az egész magyar néppel együtt az utcai harcoknak, a szovjet katonai intervenció elleni küzdelemnek is a hősei voltak.

A kapitalizmus- és szovjet típusú kommunizmus-ellenesség felértékelte a két nagy tömbön kívüli semleges (vagy annak látszó) politikát folytató országok jelentőségét. A Szovjetuniót leszámítva a forradalom egyetlen komoly külpolitikai tájékozódása India felé irányult¹². A semlegesség (ez esetben hamisnak bizonyuló) eszméje motiválta Nagy Imrét abban, hogy Jugoszlávia nagykövetségén keressen menedéket. (Más kérdés, persze, mit tett volna az Egyesült Államok, ha a miniszterelnök az ő budapesti nagykövetségén kér menedéket.)

A szovjet megszállás után a hatalmat átvevő Kádár János (aki korábban szintén reformernek tűnt) néhány hónap alatt lépésről lépésre számolta fel ellenfeleit, s egyetlen terrort vezetett be. Az értelmiség és azon belül is a „revizionista” baloldali írók tűntek számára a legveszélyesebbeknek. A valós politikai ellenség megsemmisítésének „szükség-szerű” agresszivitását a Kádár-rezsim bosszú gépezete az intellektüelek porig alázásával egészítette ki. Ebben lélektani szerepet játszhatott a műveletlen ember kisebbségi komplexusából fakadó értelmiség-gyűlölete is. (Egy két kivételtől eltekintve az új vezetők iskolázatlanok voltak, Kádár még magyarul is hibásan beszélt.)

Solohov szovjet író és a Mihail Bulgakov leírásából jól ismert moszkvai írószövetség igyekezett azonnal támadni magyar kollegáikat. Ezen a területen is „moszkvai hátszágot” biztosítva a megtorlásoknak. Az Írószövetség kompromittált tagjai ellen Kádár két kollektív politikai pert rendeztetett. Az írók ellen már életkoruk miatt sem merülhetett fel a fegyveres harcokban való részvétel vádja. A szavakat börtönnel, testi és lelki kínzással torolták meg. A főpróbának számító „kis íróper” után 1957 őszén rendezték meg a „nagyot”, ahol a vádlottak padján Déry Tibor, Hágy Gyula, Zelk Zoltán, Tardos Tibor ült. A tanácsvezető bíró az a Vida Ferenc volt, aki Nagy Imrét, Maléter Pált és Gimes Miklóst 1958 júniusában a halálba küldte.¹³ A tanácsban jogi végzettséggel nem rendelkező, általában személyükben vagy családtagjaikban a forradalom idején negatív érintett tagok ültek.

Az ügyészség csak nagy nehezen tudta összeállítani a vádiratot. A kirendelt ügyvéd nem védhette igazán a vádlottat, mert hamar ő is a vádlottak padjára kerülhetett. A valódi ítéletek a pártközpontban születtek meg, gyakran Kádár saját maga hozta. Az elsőrendű vádlottra, Déry Tiborra először halálos ítélet várt, majd ezt életfogytiglan tartó börtönbüntetésre akarták változtatni, végül kilenc évet kapott¹⁴. Sokakat kivégeztek, vagy más módon megöltek (Losonczy Géza publicista). Voltak olyanok is, akikkel, mint Gáli József drámaíróval és Obersovszky Gyula újságíróval, Dosztojevszkijhez hasonlóan, csak a bitófa

¹² Reménykedtek abban, hogy Nehru segít közvetíteni, a neki szóló, nov. 19-i, több értelmiségi szervezet által is aláírt levél szerint: „kinyilvánítjuk, a magyar nép a Szovjetunióval és minden más néppel, tekintet nélkül azok gazdasági és társadalmi berendezkedésére, az egyenlőség és függetlenség India által is vallott és elismert elve alapján baráti viszonyba kíván élni.” India december elején moszkvai nagykövétét, Menont küldte Budapestre. A Külügyminisztérium által szervezett találkozón négy író (Déry, Képes, Örkény, Tamási Áron) vett részt.

¹³ Déry tiltakozott a „vajmi kevés felelősségérzetre valló ítélet ellen”. Pomogáts Béla, *Irodalmunk szabadságharca. 1956*. Gondolat, Budapest, 1989. pp. 105–106.

¹⁴ Az ítélet fénymásolatát ld. Standeisky, i.m. p. 352.

alatt közölték, hogy az ítéletet 15 évre, illetve életfogytiglan tartó börtönre változtatták¹⁵. Obersovszky ezt a traumát 2001-ben bekövetkezett haláláig hordozta.

A börtönévek alatti lelki terror a legváltozatosabb formát öltötte. Általában naplót írtak velük, amelyben be kellett számolniuk tetteikről, az akkori és a *mostani* gondolataikról. A testileg és lelkileg egyaránt megtört Déry, aki vamzert vagyis besúgó cellatársat is kapott, a *Lelkiismeretvizsgálatban* és a belügyminiszternek írt, szinte könyörgő levelében mély megbánást mutatott korábbi tettei miatt¹⁶, ezek megrendítő erejét és őszinteségét azonban a vamzer jelentései gyöngítették, aki szerint az író megbánása nem volt őszinte. A költő Zelk Zoltán versben kért bocsánatot: „Bűntudatom. / Keserű bár, de gyógyít, hát iszom ... A párt nyúlt két kemény és gyöngéd karként utánam / és fölemelt a mélyből, hol botladozva jártam.”¹⁷ A politikai nyomozótisztek és őrök a börtönlevél két változatát is kitalálták. Az egyik az ugyanabban a börtönben letartóztatott társnak szóló „magánlevél”, a másik a terjesztésre szánt, „kintieknek” írott nyilvános levél.¹⁸ Zelk és Tardos Tibor is írt nyílt levelet *Íróbarátaimhoz*, amelyben mentegeti magát és a pártot. A meaculpázásra képtelen Gimes Miklóssal viszont inkább „börtönkritikát” írtak. Ezeknek ismét két fajtája volt, a rabként fogva tartott társ művéről, vagy saját korábbi alkotásának „helyes” értelmezéséről kellett szólniuk.

Az „életmentő” írások mellett a börtönben remekművek is születtek: ilyen például a *G. A. úr X-ben*. A kerettörténet szerint G. A. Déryre bízza beszámolóját, azzal a kéréssel, hogy elolvasása után semmisítse meg. Az író legjobb, gyerekkori barátja nevének monogramját tartalmazó regénycím főhőse az 1920-as, 30-as évek fordulóján a polgári világot elhagyva egy nagyon távoli helyre igyekezett eljutni. Mielőtt oda megérkezett volna, az útja egy roncsstelepen keresztül vezetett. X város Astoria nevű szállodájában szállt meg. X-ben minden fordítva van, itt nem az élet természetes értékeinek a kiteljesítése a cél, hanem a vágytalanság, vagy inkább a halálra való vágyakozás („...kecses vidámságot, s a bájosan mértéktartó mélabút, amely itt az elmúlást át-meg átszövi, mielőtt befejeznék”¹⁹). A halálhoz való jogot a törvény garantálja. A büntett: megakadályozni valakit abban, hogy meghaljon. Az ilyen embert a bíróság (amelynek a működését a szerző igen jól ismerte) vas szigorral megbüntetette. G. A. úr a város veszélyes vonzásába került. „A pusztulás látványa, mely szakadatlanul foglalkoztatta érzékeit, néha már oly titkos meglepéssel töltötte el, hogy szinte beleszédült.”²⁰ S két év tartózkodás után menekülni volt kénytelen. Visszajött Budapestre, majd eltűnt az író szeme elől. Voltak persze, akik az ellenutópiát a kommunizmussal azonosították²¹. (Az 1948 és 1953 között játszódó *Nikit* Déry még

¹⁵ Ennek oka a nagy nemzetközi tiltakozás volt (P. Picasso, F. Mauriac, J.P. Sartre, B. Russell, J. Huxley, stb.)

¹⁶ „Vétkesnek érzem magam a párttal szemben.”, „mélységesen szégyellem, nem tudok túljutni rajta, és életem, és kommunista voltom legszégyenletesebb bukásának tartom... sokáig nem ismertem fel, hogy kezdettől fogva ellenforradalom volt” idézi Standeisky, i.m. p. 308–313.

¹⁷ *Kései sorok októberéről*, 1957. július 14. Kötetben: Zelk Zoltán, *Tűzből mentett hegedű*, Szépirodalmi, Budapest, 1963. pp. 9–12.

¹⁸ Standeisky, i.m. 318.

¹⁹ Az 1964-es (Szépirodalmi, Budapest) kiadás 403. lapján

²⁰ i.k. 402. lapon

²¹ A regény elemzését ld. Vasy Géza, *G. A. úr X-ben – és nálunk*, In: „Hol zsarnokság van” *Az ötvenes évek és a magyar irodalom*. Mundus, Budapest, 2005. pp. 247–259.

a forradalom előtt írta, de a címszereplő kutyáról, gazdájáról és annak feleségéről szóló meghatározó történet saját és környezete közeljövőjének zseniális előérzete volt. A szabadság problematikájáról szóló kisregényben a vezető beosztású mérnök börtönbe kerül, az idő megállni látszik: mire a gazda szabadul az állat már belepusztult a rabságba²².)

A fizikai vagy írói életben maradáshoz az érintetteknek önkritikát kellett gyakorolniuk, meg kellett alázkodniuk a hatalom előtt, éppúgy mint Danténak kellett volna VIII. Bonifác pápa vagy az új firenzei hatalom előtt. „A párt elvárja – mondta Kállai Gyula művelődésügyi miniszter az MSZMP 1957. júniusi országos értekezletén –, hogy mindazok az írók, akik súlyosan vétkeztek a népi demokrácia ellen, őszintén belássák hibáikat, a nyilvánosság előtt ítéljék el azokat, és nyilvánosan elhatárolják magukat a külső és a belső reakciótól, különösen a Magyar Népköztársaság ellen tevékeny propagandát folytató disszidens íróktól. Akik erre nem képesek, önmagukat zárják ki az irodalmi életből.”

A magyar íróknak 1957 kora-őszén tiltakozniuk kellett az ENSZ ötös bizottsági jelentésének közgyűlési tárgyalása ellen, amely ő mellettük is állást foglalt. Az írók addigra már annyira megfélemlítettek lettek, hogy nem mertek a Párt utasításával szembe helyezkedni, voltak olyanok is, akiknek a nevét egyszerűen odaírták. Az írók féltették börtönben lévő társaikat is, úgy gondolták aláírásukkal talán csökkentik a hatalom vérszomját. Néhány jelentős író neve ugyanakkor nem szerepel a listán, például Keresztury Dezsőé, Rába Györgyé, Mészöly Miklósa, Nemes Nagy Ágnesé, Szentkuthy Miklósa, Ottlik Gézaé, Tersánszkyé.

A hatalom 1956/57 fordulóján felfüggesztette az Írószövetség működését, a funkcionálisan helyére állított Irodalmi Tanácsba a saját embereit ültette. Mivel nem sikerült tekintélyes írókat megnyerni, a Tanács hamar jelentéktelenné vált. Három új orgánium alakult. Az Élet és Irodalom című hetilap, a Kortárs és a Nagyvilág című folyóirat. Az utóbbi abból a célból is, hogy azoknak az íróknak is megjelenési lehetőséget biztosítson, akik eredeti műveiket nem adhatták ki, vagy a passzív rezisztenciát választva hallgatásba burkolóztak, s megélhetésüket fordítások közlésével biztosították. A másik lehetőség a gyermek- és ifjúsági irodalom művelése volt. Erre a Köpeczi Béla vezette Kiadói Főigazgatóság elkülönített anyagi forrásokat biztosított. 1960-ban például 54 ilyen, korosztályok szerinti csoportosított könyv jelent meg a magyar piacon, ez a teljes évi irodalmi kiadási program közel egy harmada volt²³.

A cenzúra gépezete szinte hibátlanul működött: Senki sem kerülhette meg a Kiadói Főigazgatóságot, amely kiadói politikájával közvetlenül irányította az irodalmi életet. A művet megjelentetni csak a hivatal engedélyével lehetett. Az ítélet bizonyos mértékig az íróknak kiszámítható volt, ezért létrejött az „öncenzúra” intézménye is. A szellemi élet legfőbb irányítója, Aczél György a párt szempontjából három fajta művészi programot ismert: a támogatottat (segíti a szocializmus kibontakoztatását), a túrtet (politikai szempontból közömbös alkotás) és a tiltottat (veszélyes az MSZMP hatalmára). A Kiadói Főigazgatóság minden megjelenésre szánt sort szigorú vizsgálat alá vont. Szempontjaik igen primitívek voltak. Weöres Sándor Szűz Mária himnuszát, a *Salve Reginát* 1961-ben nem engedélyezték közölni. A vers lelkeségében, szimbolikájában leginkább Dante *Commediá-*

²² Vasy Géza, *Déry Tibor: Niki*, i. m. pp. 151–159.

²³ *Írók pórázon. A Kiadói Főigazgatóság irataiból, 1961–1970.* Szerkesztette Tóth Gyula. MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 1992. pp 36–42.

jában olvasható Szent Bernát imához (Par. XXXIII. 1–39) vagy Goethe Faustja végén Doktor Marianus szavaihoz hasonlító. Az indoklás: a költő a pusztuló világot mint poklot írja le, ahol Máriába kell kapaszkodni, Krisztus birodalma „átkelő hely”, a földi hatalmak „hús márványú lába lecsügg a porladásba”. A legszörnyűbb feltételezésre a vers alábbi sora adta az okot: „idegen és saját vértől csorogva, zsoldjáért ácsorogva”²⁴. Mindezek, a politikára csak nagyon mesterkéltén értelmezhető metaforák, úgy látszik, a hatalom szemében veszélyesek tűntek, s még a „túrt” kategóriába sem kerülhettek.

A megszólalás feltétele a nyilvános önkritika. A meghurcoltak melletti lojalitás csak néma lehetett. A revizionizmus mellett a másik fő ellenség a nacionalizmus (és a nemzeti kommunizmus?) volt. A pártvezetés számára a legbosszantóbb Illyés Gyula hallgatása volt. Jól látta a már idézett Kállai Gyula: „Illyés és köre lényegében minden alapvető kérdésben szemben áll velünk ... mint politikai csoportot szét kell verni azért, hogy mint írókat megmenthessük őket” A Párt állásfoglalást akart kiadni a népi írókról, amely a régi kommunista stratégia szerint az erőfölény deklarálása után élesen bírálja, de megbocsátja a múltban elkövetett tetteket, hízeleg, kedvezményeket látszik nyújtani, de fenyeget is egyben. Az állásfoglalás ellentétes hatást váltott ki. Illyés véleménye szerint: „A népi írók ... megbocsáthatatlannak tartják az 1958-as nyári dokumentumot, amelyet sztálinista szellem sugallt, és ellenségeik valamennyi régi vádját felmelegítette... Amit az írók a forradalom előtt, alatt és után tettek, abból semmit sem vonnak vissza. Szerepük ismert és világos.”²⁵

Az írók többsége Illyésre figyelt, mellette Németh László volt a legnagyobb tekintély. Ők az évekig tartó néma ellenállás magatartásformáját választották. Úgy próbáltak segíteni elítélt társaikon, hogy közben nem tagadták meg közös elveiket. A legszükségesebb kompromisszumokat megkötötték, amelyek elegendőek voltak ahhoz, hogy ne bősztítsék tovább a hatalmat az írók ellen. Ugyanakkor Illyés hangot adott „azoknak a kétségbeesett jajoknak, amelyeket a magyarság iszonyatos romlása érzetén évtizedek óta hordozok magamban.” A politikai vezetés által gyűlölte tisztelt és, furcsa módon, némileg félt írófejedelm felelősséget érzett a magyar irodalom jövőjéért. Egy olyan országban, ahol író és népe minden nagy történelmi kataklizmában egybeforrott, az új írók féltése egyben a nemzet jövőjének is a féltése volt. A folyamatból nem maradhat ki egyetlen egy láncszem²⁶, egyetlen egy generáció sem.

A műveletlen emberek (Kádár, Marosán, Apró stb.) alkotta pártvezetés tagjainak semmi érzéke nem volt a művészi érték iránt. Szerintük ezen a területen csak két kritérium érvényesülhet: az alkotásoknak a munkásosztály marxista álláspontját kell képviselniük, az íróknak ismerniük és ábrázolniuk kell a nép életét. Ezeknek a feltételeknek mindenféle felkészültség és tehetség híján is könnyen meg lehetett felelni. Komoly veszély fenyegetett, hogy a magyar irodalom propaganda-anyaggá, párt brosúrává züllik. A Magyarországon veszélybe került jövőjéért való küzdelem egyben az irodalmi értékért folytatott harc is volt.

²⁴ *Írók pórázon*, pp. 110–111.

²⁵ Borbándi Gyula, *Négy nap Illyés Gyulával*. Kortárs, 1992. október, p. 15.

²⁶ Illyés nemcsak a zsarnokság („mindenki szem a láncban”) társadalmi megszervezését tekintette megszakítatlan egésznek a forradalom emblematikus jelentőségű versében, a *Hol zsarnokság van* kezdetűben, hanem az újkori magyar irodalom folyamatát is.

Miután az új helyzetben is megalkuvás nélkül kitartott elvei mellett, Illyést azzal vádolták, hogy a szellemi életben tapasztalható minden rosszért ő a felelős. A „külső” támadás sikertelensége után önmagával akarták szembefordítani. Illyés a naplójában írta le Hidas Antallal és Hidasnéval (Kun Béla lánya) való beszélgetését 1959. karácsonyán. Egy baráti vacsora során a párt szócsöve házaspár finoman közölte az íróval szemben megfogalmazott álláspontot, amely szerint – Illyés szavaival – „Én okozom az irodalom görcsét. Én vagyok felelős tehát nemcsak az egész szellemi süllyedés miatt, hanem a fiatalok megrekedtsége, az egész ország boldogtalansága miatt.” A váddal szemben Illyés arra a tényre hivatkozott, hogy ő írt²⁷ műveket az elmúlt években. „De egy sor sem volt benne, ami mellettünk szól!” – hangzott a válasz.

A hatalom és az írófejedelem között a győzködések ellenére sem jöhetett létre valódi párbeszéd. A távolság túl nagy volt, az intellektuális és erkölcsi felfogás összeegyeztethetetlen. Illyés a múltra és a jövőre apellált: „Jönnek, mennek az államtitkárok, de én Ba-bitsnak és Petőfinek felelek!”²⁸

Úgy látszik, egy ilyen történelmi sorsforduló feldolgozásához nem elegendő ötven esztendő. A magyar nép korábbi forradalma és szabadságharca után 40–50 évvel jelentek meg *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből* című monumentális kiadvány kötetei párhuzamosan német (24 kötet, 1886–1902) és magyar (21 kötet, 1887–1901) nyelven. A vállalkozás mentora, Rudolf trónörökös a Monarchia egységét akarta megteremteni ezzel az alkotással. A magyar változat főszerkesztője Jókai Mór volt. A „kényes kérdés” az 1848/49-es magyar forradalom volt, hiszen a hatalma csúcsán lévő Ferenc József császár fojtotta egykor vérbe, s irányította a megtorlásokat. Jókai a „passzív ellenállás” politikáját választotta. A történelmi részben lényegében nincs is szó 48-ról, de ugyanakkor az irodalmiban foglalkozik a szabadságharc költészetével. Most sincs *tabula rasa*, az 1956-os forradalmat leverők (vagy leszármazottjaik) ötven év múltán is a magyar politikai élet meghatározó szereplői. Vannak, akik nem engednek az 56-ból. S vannak olyanok is, akik átálltak a győztesek mellé. Petőfi barátja legalább hallgatott.

²⁷ 120 új versét tartalmazó kötettervét Révai és Kállai véleményére alapozva a Magvető kiadó jelentette meg. *Költők egymás közt* című versben: „birodalmak estek / nem kapva lélegzetnyi verset. / Rettenetes. De zengne bárhogy / kik nem adják ki igazunkat / rászorgálnak, ha belefűlnak!” Kállai magára vette a célzást.

²⁸ Illyés Gyula, *Naplójegyzetek, 1946–1960*, Szépirodalmi, Budapest, 1987. 505–507.